

КОРОТКИЙ ОГЛЯД СИТУАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ МЕДІА-ПОЛІ

Валерій Іванов
професор, доктор філологічних наук
президент Академії української преси

1. Правове забезпечення діяльності мас-медіа

Взагалі, рамочні умови діяльності національної преси, радіо, телебачення є одним з важливих питань, які потрібно вирішити для успішного розвитку демократичного суспільства в Україні. Необхідно відзначити, що в законодавстві України цій проблемі приділяється досить багато уваги. Україна займає одне з перших місць у СНД по кількості законів, присвячених діяльності мас-медіа. За роки незалежності в Україні прийняті закони "Про інформацію" (1992 р.) (закріплює право на інформацію і закладає правові основи інформаційної діяльності), "Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні" (1992 р.) (про правові основи діяльності друкованих медіа), "Про телебачення і радіомовлення" (1993 р.) (регулює діяльність телерадіоорганізацій на території України, визначає правові, економічні, соціальні, організаційні умови їхнього функціонування), "Про інформаційні агентства" (1995 р.) (закріплює правові основи діяльності інформаційних агентств в Україні і їх міжнародного співробітництва). Крім цього, діють закони "Про авторські права і суміжні права" (1993 р.), "Про державну таємницю" (1994 р.), "Про рекламу" (1996 р.), "Про Національну Раду України з питань телебачення і радіомовлення" (1997 р.), "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації" (1997 р.), "Про державну підтримку засобів масової інформації і соціальному захисту журналістів" (1997 р.) та ін.

а) Закріплення принципу волі преси і телерадіомовлення в Конституції - теорія і практика

Конституція України [1] була прийнята 28 червня 1996 р. Питанням свободи слова присвячена стаття 34 Консти-

туції. Вона говорить: "Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя". Як бачимо, стаття складається з двох частин, перше і друга гарантують право на свободу слова і визначають, яким чином це право може реалізовуватися. Третя частина присвячена випадкам обмеження свободи слова.

Цікаво проаналізувати і порівняти обмеження, викладені в Конституції України й у частині другої статті 10 Європейської Конвенції з прав людини (Конвенція про захист прав людини й основних свобод) [2] (Україна приєдналася до цієї Конвенції 17 липня 1997 р.). У статті 10 висуваються такі підстави для обмеження свободи слова: "Здійснення цих свобод накладає обов'язки і відповідальність і може бути зв'язане з формальностями, умовами, обмеженнями і штрафними санкціями, що передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або суспільного спокою, з метою запобігання заворушень і злочинності, захисту здоров'я і моральності, захисту репутації або прав інших осіб, запобігання поширенню інформації, що отримана конфіденційно, або забезпечення авторитету і неупередженості правосуддя". Таким чином, на відмінність від ст. 10 Конвенції в ст. 34 Консти-

туції України нічого не говорить про те, що обмеження свободи слова повинні бути "передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві". Всі інші положення, в основному, збігаються.

Крім статті 34 для дослідження рамкових умов існування медіа в Україні викликають інтерес ще ряд статей Конституції. Частина третя статті 15 складається усього з двох слів: "Цензура заборонена". На жаль, для реалізації цього положення знадобилося пройти довгий шлях. У вересні-жовтні 2002 р. в Україні виник рух протесту журналістів. Протест був спрямований, в основному, проти політичної цензури. 5 жовтня 2002 р. на Установчих зборах журналісти вирішили об'єднатися і створити незалежну профспілку працівників мас-медіа, а в рамках цієї профспілки страйковий комітет, що повинний виробити вимоги до влади. Біля чотирьохсот журналістів України підписали "Маніфест українських журналістів з приводу політичної цензури" [3]. Існування політичної цензури визнали і вищі державні чиновники України, зокрема, голова Верховної Ради України В.Литвин [4]. Проблема ускладнювалася тим, що ніде в законодавстві України не було вписане поняття цензури і не сказано, яку відповідальність несуть ті, хто порушує статтю 15 Конституції.

У лютому 2003 р. Комітет Міністрів Ради Європи поширив звіт незалежних експертів про свободу медіа в Україні. Як позитивні моменти були відзначені вилучення статті про наклеп із Кримінального кодексу і певне обмеження надмірних штрафів у цивільних позовах проти медіа. Крім того, були відзначені ознаки більш ефективної організації і координації опору журналістів політичній цензурі і втручання з боку влади. Були визначені такі основні проблеми: зміна власності, особливо на телебаченні, поставили медіа в залежність від людей, лояльних

до влади; цензура у вигляді "темників"; суперечки навколо видачі ліцензій на мовлення і недостатня незалежність Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення; судові позови проти медіа, спрямовані на захист честі і гідності чиновників; ліцензування; питання власності на медіа; відсутність суспільних медіа; злочини проти журналістів.

Факт застосування політичної цензури в Україні був визнаний Парламентською Асамблеєю Ради Європи.

4 грудня 2002 р. за вимогою журналістів були проведені парламентські слухання "Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова і цензура в Україні". За результатами слухань у квітні 2003 р. був прийнятий закон "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення і безперешкодної реалізації права людини на свободу слова". Згідно його в Кодекс України про адміністративні правопорушення вноситься ст. 212-3 "Порушення права на інформацію". Відповідно до цієї статті неправомірне відмовлення від надання інформації, несвоєчасне або неповне її надання або надання недостовірної інформації посадовими особами карається штрафом від 15 до 25 не обкладених податком мінімумів доходів громадян (НМДГ). Повторне правопорушення веде до штрафу від 25 до 50 мінімумів. Внесені також зміни в закон "Про інформацію". Ст. 30 цього закону тепер дозволяє поширювати без згоди власника інформацію з обмеженим доступом, якщо ця інформація є суспільно значимою, тобто становить суспільний інтерес, і право на ознайомлення з нею громадськості перевищує право власника на її захист. У цей закон також додалася ст. 45-1 "Заборона цензури і заборона втручання в професійну діяльність журналістів і засобів масової інформації з боку органів державної

влади або органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб". У цій статті дане визначення цензури "як вимоги, спрямованої до засобу масової інформації, журналістові, головному редакторові, організації, що здійснює випуск засобу масової інформації, його засновникові (співзасновникові), видавцеві, розповсюдженню, попередньо погоджувати інформацію, що поширюється (крім випадків, коли така вимога йде від автора цієї інформації або іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав на неї), і/або як накладання заборони (крім випадків, коли ця заборона накладається судом) або перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб". Підтверджена також заборона цензури. Крім того, накладена заборона втручання в професійну діяльність журналістів, крім форм затверджених законодавством або договором, з боку не тільки влади, але і засновників. Заборонено засновувати органи по контролі за змістом інформації в медіа. Нової є також ст. 47-1 "Звільнення від відповідальності". Вона підтверджує практику Європейського суду з прав людини і звільняє від відповідальності за висловлення оціночних суджень. Правда формулювання оціночного судження навряд чи можна назвати вдалою, тому що за його межі виносяться образа таклеп. З огляду на те, що відповідних статей з показання за ці явища в українському законодавстві вже немає, повернення до цих термінів викликає здивування. Внесені також зміни в ст. 49 "Відшкодування матеріальної і моральної шкоди". Відповідно до них, органи державної влади і місцевого самоврядування можуть вимагати тільки спростування недостовірної інформації щодо них і не мають права на вимоги відшкодування морального збитку.

Внесені також зміни в ст. 17 закону "Про державну підтримку засобів масової інформації і соціальний захист журналіста". Підтверджено положення, що посадова особа може претендувати на відшкодування моральної шкоди тільки якщо буде доведений намір журналіста, тобто "таке відношення його/їх до поширення інформації, коли журналіст і/або посадова особа засобу масової інформації усвідомлювали невірогідність інформації і передбачали її суспільно небезпечні наслідки". Були внесені також зміни в ст. 3 Декрету Кабінету міністрів України від 21 січня 1993 р. "Про державне мито". Тепер при подачі позову по справах про захист честі і гідності вноситься диференційоване мито: при немайнових позовах - 1 мінімум доходів громадян, при ціні позову до 100 НМДГ - 1 % від суми позову, при позові від 100 до 10000 НМДГ - 5 % від суми позову, при позові на суму понад 10000 НМДГ - 10 % від цієї суми. Безперечно, що ці прогресивні зміни значно зменшили апетити українського чиновництва.

На сьогоднішній день ми не маємо прикладів здійснення (або спроб здійснення) політичної цензури. Можна зробити висновок, що на місце спроб держави контролювати зміст медіа прийшла цензура економічна, тобто жорсткий контроль зміст з боку власників мас-медіа.

Стаття 32 Конституції розглядає питання захисту приватного життя. У зв'язку з цим "Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини".

У статті 17 Конституції вводиться поняття "інформаційної безпеки" і говорить, що її захист є однією з "найважливіших функцій держави, справою всього Українського народу". На жаль, поняття "інформаційна безпека"

ніяк не розшифровується, що дає можливість трактувати його в дусі обмеження інформаційних потоків і контролю над ними.

У статті 50 "Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена".

І, нарешті, пункт 11 статті 92 говорить, що "Виключно законами України визначаються... засади утворення і діяльності... засобів масової інформації".

Аналіз конституційних положень дає підставу зробити висновок про їхню відповідність нормам захисту свободи слова, прийнятим у цивілізованих країнах. На жаль, практичне застосування Конституції залишає бажати кращого. Конституція України є правовим актом прямої дії, але, незважаючи на це, рівень її виконання залишається низьким. Норми про свободу слова тільки задекларовані. В Україні фактично відсутня незалежна преса (в розумінні, закріпленому у Вінгукській декларації ЮНЕСКО) і, як наслідок, свобода слова в її західному розумінні.

б) Закони про пресу та про телерадіомовлення - теорія і практика

2 жовтня 1992 р. в Україні був прийнятий закон "Про інформацію" [5]. Цей закон носить базовий характер і розглядає основні принципи інформаційних відносин, визначає напрямки, принципи і види інформаційної діяльності, галузі, види і джерела інформації, а також режим доступу до неї. Окремо розглядаються учасники інформаційних відносин, їх права й обов'язки. Регулює закон і охорону інформації, відповідальність за порушення зако-

нодавства про інформацію, питання міжнародної інформаційної діяльності й інформаційного співробітництва.

16 листопаду 1992 р. був прийнятий закон "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" [6]. У цьому законі даються загальні дефініції, що відносяться до сфери друкованих медіа, розглядаються питання правової організації їхньої діяльності, порядок реєстрації газет і журналів, права й обов'язки журналістів, порядок дачі спростувань, міжнародне співробітництво в області друкованих медіа, відповідальність за порушення даного закону (у тому числі, так звані журналістські привілеї).

21 грудня 1993 р. набрав сили закон "Про телебачення і радіомовлення" [7]. Протягом минулих років він неодноразово (10 разів) піддавався змінам і доповненням, однак і зараз далекий від досконалості. В даний час у парламенті України знаходяться на розгляді зміни до цього закону, що стосуються порядку ліцензування телерадіокомпаній. Закон містить у собі загальні дефініції, основні принципи діяльності телерадіоорганізацій, статті про ліцензування і захист інтересів національного виробника. Окремі розділи присвячені організації роботи телерадіокомпаній, правам і обов'язкам журналістів і компаній, правам телеглядачів і радіослухачів, фінансуванню і матеріально-технічній базі телерадіоорганізацій, мірам відповідальності за порушення закону і міжнародному співробітництву в сфері телебачення і радіомовлення.

Крім того, діяльність телерадіоорганізацій в Україні регулюють закони "Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення" [8] (23 вересня 1997 р.) і "Про Систему суспільного телебачення і радіомовлення України" [9] (18 липня 1997 р.). Необхідність прийняття першого закону і великий інтерес до нього з

боку телевізійників пов'язаний із труднощами в процесі ліцензування телерадіоорганізацій, численними конфліктами в цьому питанні. Ці проблеми будуть розглянуті в наступному розділі. Що стосується другого закону, то він пов'язаний із тривалим і вкрай хворобливим процесом переходу до публічно-правової системи телерадіомовлення в Україні. Процес цей йде вже давно, але кінця йому не видно. Основна причина лежить в області політичної волі: виконавча влада не хоче упускати такий могутній важіль тиску на суспільну думку, як державні телерадіокомпанії.

в) Право на одержання інформації / обов'язок державних органів надавати інформацію

В Україні немає окремого законодавчого акту про механізм реалізації права кожного громадянина шукати, збирати, одержувати, виробляти, передавати і поширювати інформацію, тобто права на інформацію. У цілому подібне право гарантують статті 34 і 50 Конституції України, які ми аналізували вище.

Питання доступу до інформації розглядаються також у статтях 28-37 закону "Про інформацію". Ці статті нормують доступ громадян до інформації: відкритої, з обмеженим доступом, про себе, до офіційної. Розглядаються форми інформаційного запиту, термін розгляду запиту, випадки відмовлення і відстрочки, а також опротестування подібних відмов, порядок оплати за надання інформації і, нарешті, інформація, що не підлягає ознайомленню. Вся інформація в Україні, за цим законом, розділена на відкриту і з обмеженим доступом. Доступ до відкритої інформації забезпечується за допомогою систематичної її публікації в офіційних виданнях, поширення через мас-медіа, безпосереднього надання зацікавленим

особам. У першу чергу інформація надається тим, кому вона необхідна для виконання професійних обов'язків. Інформація з обмеженим доступом у свою чергу поділяється на конфіденційну і таємну. Громадяни мають право знати, які відомості про них і з якою метою збираються, мати доступ до цих відомостей. Для одержання інформації від органів державної влади необхідно скласти письмовий запит зі змістом, затвердженим в законі. Цей запит повинний бути виконаний у місячний термін або протягом 10 днів повинно бути сказано, чому його не можна виконати. Оскаржити відмову або відстрочку можна тільки в органі державної влади вищого рівня. Тільки після повторної відмови цього органу громадянин має право оскаржити її у судовому порядку. Не цілком урегульованим залишається питання з рівнем оплати за інформаційні послуги. Доступ журналістів до інформації регламентується також статтею 26 закону "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" і статтею 26 закону "Про телебачення і радіомовлення". Крім того, існує закон "Про звернення громадян", відповідно до статті 1 якого всі жителі України (тобто не тільки громадяни) мають право на звернення до органів влади й інших інституцій. Закон визначає порядок і терміни розгляду таких звертань.

Необхідно відзначити, що всі ці законодавчі положення на практиці не виконуються.

Ще більш ускладнив діяльність журналістів коментар, що дав законі "Про інформацію" Конституційний суд України. 30 жовтня 1997 р. він прийняв рішення у справі жителя Дніпропетровська К.Г.Устименко [10]. Справа в тому, що в 1988-1990 р. К.Г.Устименко знаходився на консультативному психіатричному обліку міського психоневрологічного диспансеру. Про це він довідався тільки в липні 1990 р. К.Г.Устименко вирішив, що це обмежувало

його можливості влаштуватися на роботу, принесло матеріальні і моральні збитки. Він вирішив подати в суд для відшкодування збитків і звернувся до головного лікаря диспансеру з інформаційним запитом: 1) ким, коли і на яких підставах його поставили на облік; 2) кому видавалися довідки про його перебування на цьому обліку; 3) ким, коли і на якій підставі його зняли з обліку і чи був він присутній при цьому; 4) чи були законними дії психіатрів по обмеженню його влаштування на роботу і хто несе відповідальність за матеріальні збитки. Головний лікар відмовив у наданні цієї інформації на підставі збереження лікарської таємниці. Після цього протягом 7 років ця справа розглядалася різними судами. Вимоги заявника частково задовольнили, але повну інформацію не надали. Відповідно до рішення Конституційного Суду "забороняється не тільки збір, але і збереження, використання і поширення конфіденційної інформації про особу без її попередньої згоди, крім випадків, визначених законом, і тільки в інтересах національної безпеки, економічного добробуту, прав і свобод людини. До конфіденційної інформації, зокрема, відносяться відомості про особу (родинний стан, релігійність, стан здоров'я, дата і місце народження, майновий стан й інші персональні дані)... У період збору інформації про нього кожен дієздатний, члени родини або законні представники недієздатного мають право знати, які відомості і з якою метою збираються, як, ким і якою метою вони використовуються". Голова Конституційного Суду І.Тимченко заявив, що це тлумачення не спрямоване проти журналістів, але відзначив, що їм необхідно в кожному сумнівному випадку консультуватися з "гарними юристами". Однак такої можливості в більшості українських видань просто не існує. До речі, для самого К.Г.Устименко рішення

Конституційного Суду нічого не змінило. Воно було просто зігнороване іншими судами й адміністративними органами. Це показує рівень виконання закону в Україні.

В Україні законодавчі положення про доступ до інформації постійно порушуються. Наприклад, 20 травня 2002 р. журналістка Л.Кучеренко подала інформаційний запит до Полтавської міськради щодо того, чи буде міський голова А.Кукоба здавати свої повноваження відповідно до закону, тому що його обрали народним депутатом України. Відповіді вона так і не одержала. Прокуратура відхилила заяву журналістки про порушення її професійних прав. Або інший випадок. Коли в Україні більш 100 людей загинуло в результаті катастрофи літака під час шоу на Скниливском аеродромі в липні 2002 р. газети "Високий замок" і "Експрес" висловили думку, що львівський голова Л.Буняк і мерія причетні до поганої організації свята, що перетворилося в трагедію. Після цього Л.Буняк розпорядився просто не допускати журналістів опальних газет на свої брифінги.

Засоби масової інформації, виконуючи інформаційну функцію, є при цьому і засобом інформування суспільства, і каналом вираження суспільної думки, і інструментом соціального контролю над владою і державою. Тому право на інформацію і доступ до неї мають життєво важливу цінність не тільки для журналістів. Однак численні факти доводять, що між правом на інформацію і реальним доступом до неї - усе зростаюча дистанція. Приховання інформації в самих витончених формах і під різними приводами стало звичайним явищем для всіх гілок влади, органів керування, чиновників, господарських суб'єктів, фінансових структур, деяких суспільних об'єднань.

З 1995 р., відповідно до Указу Президента, в Україні існує вертикаль прес-центрів, що повинні координувати з

Прес-службою Президента України підготовку матеріалів, що передаються засобам масової інформації. Таким чином, прес-служби замість того, щоб допомагати журналістам в одержанні інформації, служать своєрідними фільтрами, що обмежують потоки інформації. Ще одним пунктом, яким порушуються права журналістів в Україні, є порядок акредитації в державних органах. Причому зовсім ігноруються стаття 3 Закону України "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації", що вводить реєструючий, а не дозвільний порядок акредитації.

Наприклад, міська рада Краматорська відмовила в серпні 2002 р. в акредитації працівникам газети "Привіт" під приводом відсутності вільних місць у залі. А в жовтні того ж року місцева влада узагалі відмовилася надавати інформацію газеті без спеціальної угоди.

У грудні 2002 р. головний редактор газети "Алубика" (м. Алупка) Р.Гумбатов виграв справу проти Алупкинської місцевої ради. Її голова в 2001 р. відмовив в акредитації представникам газети під приводом того, що там вже акредитовано інші видання, а в 2002 р. захотів оплати за інформацію про діяльність цього органа місцевого самоврядування.

У цьому ж місяці редакція інтернет-газети "Українська правда" змушена була звернутися до Печерської районної прокуратури м. Києва зі скаргою на Генеральну прокуратуру. Орган, головним призначенням якого є охорона закону, сам його порушив. 4 грудня 2002 р. Генпрокуратура без пояснень відмовила в акредитації "Українській правді" на прес-конференцію заступника генерального прокурора В.Присяжнюка. На знак протесту проти сваволі прокуратури 5 грудня 2002 р. близько 10 журналістів,

у тому числі телеканалів УТ-1, "1+1", "Интер", СТБ, "Нового каналу", а також видань "Форум" і "Україна молоді" демонстративно залишили прес-конференцію, на яку так і не були допущені колеги з "Української правди". Пізніше внаслідок масових протестів журналістів Генеральна прокуратура була змушена скорегувати свою позицію. У відповідь на офіційний запит Комітету з питань Свободи слова та інформації Верховної Ради України Генеральна прокуратура заявила, що буде акредитовувати представників незареєстрованих інтернет-медіа як вільних журналістів, керуючись ст. 3 закону "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації".

Визначені труднощі виникли для журналістів після прийняття нового Кримінального кодексу України. Тодішній Генеральний прокурор України М.Потебенко заявив журналістам, що вони будуть притягатися до кримінальної відповідальності за розголошення даних досудового слідства. У цілому, органи влади в Україні залишаються непрозорими для громадськості. Проблему визнав тодішній президент України. У серпні 2002 р. був прийнятий Указ президента "Про додаткові заходи по забезпеченню відкритості в діяльності органів державної влади". У випадку його реалізації органи влади повинні будуть оперативно надавати громадськості досить повну інформацію про свою діяльність. Це не перший указ, спрямований на забезпечення відкритості влади, але він, як і всі попередні рішення в повному обсязі так і не був виконаний.

г) Неприпустимість дискримінації

Стаття 46 "Неприпустимість зловживання правом на інформацію" закону "Про інформацію" говорить, зокрема, про те, що "Інформація не може бути використана для...

розпалення расової, національної, релігійної ворожнечі". Аналогічні положення містить стаття 3 "Неприпустимість зловживання свободою діяльності друкованих засобів масової інформації" закону "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" і стаття 2 "Основні принципи діяльності телерадіоорганізацій" закону "Про телебачення і радіомовлення".

На практиці, на жаль, справа обстоїть інакше. Роблячи огляд стану української преси не можна не згадати про таке ганебне явище, як антисемітські публікації деяких українських медіа. За подібні матеріали за позовом ряду громадських організацій було прийнято судові рішення проти львівської газети "Ідеаліст". Цікаво розв'язалася ситуація навколо харківської газети для дітей "Джерельце" (видавець - місцеве відділення організації "Просвіта"). Асоціація національно-культурних об'єднань України подала в суд на цю газету за те, що в 1999 р. у ній був опублікований матеріал, що містив добірку образливих прислів'їв про відношення українців до євреїв, поляків і росіян. У березні 2004 р. сторони уклали мирову угоду, за якою випуск газети "Джерельце" припиняється, а вони разом видають нову газету для дітей.

Гостра суспільна дискусія розгорнулася після публікації в березневому за 2002 р. номері журналу "Персонал" статті Г.Щокина "Сіонізм: ідеологія "Uebermenschen", що носила яскраво виражений антисемітський характер і викликала різку реакцію ряду дипломатичних представництв. Слід зазначити, що визначене число українських медіа виступили з підтримкою позиції Г.Щокина. У травні 2003 р. суд першої інстанції задовольнив позов Г.Щокина, одного з його підлеглих і організацій, що він очолює до ДП "СН Столичні новини" (видавець газети "СН-столичка" і щотижневика "СН-столичні новини") і журналістів цих

видань. Суд вирішив, що та гостра критика, який пролунала зі сторінок цих газет ганьбила честь і достоїнство Г.Щокина. При цьому цей збиток був оцінений загальною вартістю в 2 млн. 990 тис. гривень (приблизно 564 тис. доларів). Не можна не зупинитися і на аргументації суду. Антисемітські висловлення Г.Щокина оцінені як "критична оцінка агресивної політики Держави Ізраїль стосовно Палестини, а також протиправної діяльності сіоністських організацій в Україні і за кордоном, що спрямована на виправдання агресії й окупації Ізраїлем арабських територій". Аргументація в кращому дусі радянських часів. На початку 2004 р. Шевченківський районний суд столиці вирішив закрити газету "Сільські вісті" за розпалення міжнаціональної ворожнечі по позові Міжнародного антифашистського комітету. На думку суду, газета порушила ч. 1 ст. 3 закону України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні". Газета 15.11.2002 р. і 30.09.2003 р. опублікувала статті професора МАУП, директора Інституту культурологічних і етнополітичних досліджень при цьому закладі Василя Яременка "Міф про український антисемітизм" і "Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів". У цих статтях євреї обвинувачувалися в пограбуванні українського народу, провокації голоду в Україні, виправдувалися погроми, стверджувалося, що євреї знову організують в Україні ЧК, ГПУ, НКВД й інші каральні організації. Автор дійшов навіть до того, що стверджував, що до складу військ СС в Україні в роки Другої світової війни входили 400 тис. євреїв. Представляється, що це рішення суду цілком відповідає нормам закону й інтересам захисту суспільства від пронацистської пропаганди. Однак воно так і не набрало чинності. Очевидно, що проблема антисемітизму має корені в Україні і на сьогоднішній день далеко не вирішена.

д) Медійні аспекти виборчого законодавства

Напередодні парламентських виборів 2006 р. Верховною Радою був прийнятий новий закон «Про вибори народних депутатів». Ряд статей цього закону значно погіршували діяльність медіа в період виборів. Зокрема, стаття 58 містила такі положення: «4. Засобам масової інформації, їх посадовим та службовим особам і творчим працівникам під час виборчого процесу у своїх матеріалах і передачах, *не обумовлених угодами*, укладеними відповідно до вимог частини дев'ятої статті 56 і частини шостої статті 57 цього Закону, *забороняється* агітувати за або проти партій (блоків), висунутих ними кандидатів у депутати, *оцінювати їхні передвиборні програми* або віддавати їм перевагу в будь-якій формі. У разі порушення ними цієї вимоги *за поданням Центральної виборчої комісії* або відповідної територіальної виборчої комісії цим засобам масової інформації *може бути тимчасово (до закінчення виборчого процесу) зупинена дія ліцензії*. У разі інших порушень засобом масової інформації вимог цього Закону тимчасове зупинення дії ліцензії здійснюється виключно за рішенням суду. 5. Засіб масової інформації, що оприлюднив інформацію, яку *партія (блок) - суб'єкт виборчого процесу або кандидат у депутати вважають явно недостовірною*, не пізніш як через три дні після дня оприлюднення таких матеріалів, але не пізніш останнього дня перед днем виборів *зобов'язаний* надати партії (блоку), кандидату у депутати, щодо яких поширено недостовірні відомості, на їх вимогу можливість спростувати такі матеріали: надати такий самий ефірний час відповідно на телебаченні чи радіо або опублікувати в друкованому засобі масової інформації наданий партією (блоком) чи кандидатом матеріал, який повинен бути набраний таким самим шрифтом і розміщений під рубрикою

"спростування" на тому ж місці шпальти в обсязі не меншому, ніж обсяг повідомлення, що спростовується. Спростування повинно містити посилання на відповідну публікацію в друкованому засобі масової інформації, передачу на телебаченні, радіо та на факти, що спростовуються. Спростування, опубліковане в останній день перед днем виборів, не повинно містити прямих закликів до голосування за або проти певної партії (блоку). Спростування має бути оприлюднене без додатків, коментарів та скорочень і *здійснюватися за рахунок засобу масової інформації*». Тобто фактично, під загрозою закриття мас-медіа заборонялося, з одного боку, бодай яким чином коментувати програми та дії партій, з іншого, без судового рішення спростовувати всі свої власні матеріали, які будуть вважати недостовірними представники політичних сил. Таких дискримінаційних положень Україна ще не знала. Внаслідок спротиву журналістів 17 листопада 2005 р. 396 з 450 народних депутатів ухвалили Закон України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння реалізації виборчих прав громадянами, забезпечення свободи політичних дебатів, неупередженого ставлення засобів масової інформації до кандидатів у депутати, партій (блоків) - суб'єктів виборчого процесу”.

Цим законом було вилучено обмеження коментувати та оцінювати дії учасників передвиборного марафону. Крім того, дано визначення поняттю «політична агітація» і «політична реклама». Законодавці повернулися до цивілізованої форми покарання медіа. Тепер закрити медіа знову може тільки суд, приму самі медіа не несуть відповідальності за зміст політичної агітації, окрім випадків, коли вона містить заклики до повалення державного ладу, зазіхання на незалежність, агітації війни тощо та завідомо недостовірну інформацію. Крім того, були вста-

новлені нові квоти на передвиборчу агітацію в друкованих та аудіовізуальних мас-медіа.

2. Актуальна ситуація в українському медіа полі

Преса, радіо і телебачення України переживають глибоку кризу. Сьогодні в країні майже немає газет і журналів, телекомпаній і радіостанцій, що одержали б справжню незалежність. Економічний успіх видання, телі - і радіопроекти України внаслідок існуючих правових, економічних, адміністративних регламентів ринку майже зовсім не залежить від кількості і якісного складу аудиторії (читачів, глядачів, слухачів). Прибутку від продажів і від реклами (вона в Україні набагато дешевше, ніж, приміром, у Росії) не покривають витрат на виробництво інформаційного продукту. На газетному ринку як прибуткові функціонують в основному розважальні, рекламні й еротичні видання. Абсолютна більшість суспільно-політичних видань служать виразниками інтересів тих або інших фінансово-політичних угруповань. Деякі газети і журнали в рекламних цілях у кілька разів завищують свої тиражі, публікують необ'єктивні рейтинги популярності. Нормою стали дотації і спонсорські вкладення в засоби масової інформації за так назване інформаційне забезпечення. Падіння тиражів періодичної преси, що почалося в 1991 р., так і не припинилося. Основна частина населення України фактично позбавлена доступу до періодичних видань, а значить до інформації про соціально-економічне, політичне і духовне життя в Україні, про події за рубежом. За рівнем насиченості періодичними виданнями Україна значно відстає від розвинутих країн світу.

У принципі, здавалося б, що діяльність системи медіа в Україні в правовому плані відрегульована нормально і так само нормально повинна функціонувати. Але рівень

застосування всіх цих законів на практиці, на жаль, залишає бажати кращого. Тобто немає жодного закону в сфері медіа, що виконувався б у повному обсязі. Закони, що існують, але не функціонують, на жаль, нічого не можуть дати суспільству.

а) Кількісні показники

Станом на квітень 2005 р. в Україні було зареєстровано 1260 телерадіоорганізацій, створено 11 загальнонаціональних телемовників, 3 радіоорганізації мають статус загальнонаціонального мовника та 13 радіоорганізацій мають статус мережевого мовника. За формою власності ТРО перебувають у такому кількісному співвідношенні: комунальні - 35 %, державні - 3 %, приватні - 62 %. Як бачимо, за кількістю державних і комунальних компаній небагато, але вони мають найбільше охоплення території України.

Всього в Україні є 12 загальнонаціональних телемереж (Національна телекомпанія України, ТОВ ТРК "Студія 1+1", АТЗТ "Українська незалежна ТВ - корпорація "Інтер", ЗАТ "ММЦ-СТБ", ТОВ "ТРК "Ера", ЗАТ "Новий канал", ТОВ "Міжнародна комерційна ТРК" (ICTV), ЗАТ "ТРК ТЕТ, ЗАТ "ТелеОдин", ТОВ "Телерадіоорганізація "Мульті Медіа Сервіс", підприємство з іноземними інвестиціями у формі ТОВ ТРК "НБМ", ЗАТ "ТРК "Україна"); 2 регіональні телемережі (РЦТМ "ТОВ "Тоніс". м. Київ, ТОВ "Телестудія "Астра-ТБ", м. Гірник Донецької обл.); 8 загальнонаціональних радіомереж (Національна радіокомпанія України, "Наше радіо", "Медіа маркет", "Клас", "Онікс", "Русское радио-Україна"); 13 регіональних радіомереж (Радіо "Ера", "Довіра", "Люкс", "Ютар", "Гала", "Нова хвиля", "НАРТ", "Пілот-Україна", "НБМ", "Лідер", "Радіо Кохання", "Європа плюс Україна", "Радіо.О").

У 2004 р. було видано 71 ліцензію на телемережі кабельного та 24 ліцензії на телемережі систем ефірно-кабельного телебачення. Всього проліцензовано 470 мереж кабельного телебачення, а також видано та переоформлено 42 ліцензії організаціям ефірно-кабельного телебачення.

Водночас діяльність ще приблизно 250 операторів кабельних телемереж залишається не ліцензованою. Найбільше таких незаконних суб'єктів кабельного мовлення працює у Донецькій області (42), АР Крим (20), Львівській (17), Дніпропетровській (16), Запорізькій (15) та Луганській (15) областях [10].

Крім того, зберігається ще провідне радіомовлення. Мережа такого віщання "Укртелекома" нараховує 9,6 млн. радіоточок, у т.ч. 2,7 млн. (28%) у сільській місцевості [11].

У сфері телерадіомовлення зафіксовані багато порушень. Зокрема, 29 телерадіокомпаній цілком або частково передали канали віщання іншим компаніям.

Однак найбільшим порушенням є те, що 90 % аудіо-відеоринка займає піратська продукція. Крім того, в Україні виробляється близько 75 млн. неліцензованих компакт-дисків [12].

Станом на квітень 2005 р. в Україні було зареєстровано 21810 періодичних видань, з них 9424 - видання загальнодержавної, регіональної та/або зарубіжної сфери розповсюдження, 12386 - місцевої сфери розповсюдження. Для порівняння: у вересні 1990 р. в Україні існувало 1794 газети - з них 19 республіканських - та 379 журналів. З 9424 друкованих ЗМІ, зареєстрованих на загальнодержавну сферу розповсюдження: 2774 газети, 3600 журналів, 4371 бюлетень, 369 альманахів, 777 збірників, 181 календар, 51 дайджест

4454 юридичні особи виступають засновниками друкованих ЗМІ. Фізичних осіб серед засновників - 1561, громадських організацій - 664, наукових установ - 531, органів виконавчої влади - 251, благодійних організацій - 151, трудових колективів - 131, політичних партій - 81, органів місцевого самоврядування (у т.ч. спільно з місцевою державною адміністрацією) - 54, релігійних організацій - 93, творчих спілок - 51.

Переважну більшість видань становлять газети - 13993 (на 3293 більше, ніж у 2002 році) і журнали та видання журнального типу - 6364 (на 1864 більше, ніж у 2002 р.).

Засновниками періодичних видань із загальнодержавною і місцевою сферою розповсюдження є здебільшого юридичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності - 8147; та фізичні особи - 5931. Державних видань - 262, комунальних - 885 [13].

На жаль, як і в більшості інших сфер економіки держави, введення елементів ринкових відносин в інформаційну інфраструктуру не сприяло збільшенню випуску продукції друкованих засобів масової інформації. Про це, зокрема, свідчить постійне щорічне падіння передплатних тиражів вітчизняних періодичних видань.

Актуальними залишаються питання здешевлення української періодики, ріст її популярності, тиражу, конкурентоздатності, інтелектуального рівня.

Для досягнення зазначених цілей необхідно знизити тарифи на розповсюдження газет і журналів, установити граничні рівні рентабельності, увести механізм приватизації поліграфічних підприємств при участі творчих колективів редакцій періодичних видань і видавництв (хоча останнє положення є сумнівним враховуючи російський досвід, коли приватизація друкарень перетворилася на

купівлю нерухомості з повним перепрофілюванням об'єктів).

На ситуацію в національному інформаційному просторі України істотно впливає діяльність існуючих у країні інформаційних агентств.

Станом на 2005 р. в Україні було зареєстровано і перереєстровано 120 інформаційних агентств, з них 5 державних. Приріст за 2004 р. становить 41 інформагентство. Для порівняння: у 2000 р. в Україні зареєстровано 35 інформаційних агентств, з них 25 - у Києві, 3 - у Дніпропетровську, 2 - Криму, по 1 - у Донецьку, Харкові, Ужгороді, Нікополі, Жашкові. У першу трійку українських інформаційних агентств входили Державне інформаційне агентство України (Укрінформ) (20 новостійних стрічок, у т.ч. 2 англомовні, більш 1000 передплатників, у т.ч. 300 місцевих медіа), Інтерфакс-Україна й Українське незалежне інформаційне агентство "Новини" (УНІАН).

Не є оптимістичною і ситуація в сфері книговидавництва. 2004 р. в Україні видано 15 тисяч найменувань книг загальним тиражем близько 54 млн. примірників. З 1989 по 2004 р. кількість найменувань виданих книг збільшилась у 1,8 раз, а їхній тираж зменшився у 2 рази. На сьогодні на одного жителя України приходиться тільки 1,1 книги. Для порівняння: в Росії цей показник становить 3,2 книги, в Польщі - 9,5, у Німеччині - 12. Мережа бібліотек та бібліотечні фонди в Україні скорочуються. Протягом 1990-2003 рр. бібліотечний фонд зменшився на 83 млн. примірників, або на 19,8%; кількість бібліотек - більш ніж - на 5,3 тис. одиниць, або на 20,7% [14].

б) Реєстрація і ліцензування - теорія і практика

В Україні друковані мас-медіа звільнені від ліцензування, але в більшості випадків повинні проходити

процедуру реєстрації. У законі «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» питанням реєстрації присвячені статті 11-20. Друковані органи повинні проходити реєстрацію до початку своєї діяльності в Державному Комітеті України з питань інформаційної політики, телебачення і радіомовлення (тепер порядок помінявся і реєстрація має проходити в Міністерстві юстиції. У заяві про реєстрацію обов'язково повинні бути зазначені засновники видання, його вид, назва, мова, сфера поширення, програмні цілі, тематична спрямованість, періодичність випуску, обсяг, формат, юридична адреса засновника і його банківські реквізити, а також місцезнаходження редакції. Протягом місяця за умови подачі всіх документів або дається свідоцтво про реєстрацію, або відмова від реєстрації. Відмова можлива у випадку, якщо медіа з такою назвою уже зареєстровано, якщо не пройшло одного року з закриття цього органу за рішенням суду, якщо назва або програмна концепція суперечать законам України. Деякі друковані мас-медіа можуть поширюватися без реєстрації. Це можливо, якщо вони являють собою бюлетені, що видаються органами законодавчої, судової і виконавчої влади, якщо це інформаційні збірники документації підприємств, організацій, навчальних і наукових установ, якщо продукція не призначена для публічного поширення. Крім всього іншого, для одержання свідоцтва необхідно оплатити спеціальний реєстраційний збір. Після одержання свідоцтва засновник зобов'язаний протягом одного року почати випуск газети або іншого друкованого медіа відповідно до свідоцтва. Випуск газет і журналів може бути припинений відповідно до закону з двох причин: за рішенням суду або рішенням засновників. На жаль, це положення, як і цілий ряд інших, на практиці порушувалися. Так, у період проведен-

ня передвиборної кампанії був припинений випуск опозиційної газети "Правда України" з ініціативи тодішнього Міністерства інформації. Це грубе порушення закону залишилося безкарним.

У законі "Про телебачення і радіомовлення" процедурі ліцензування присвячений другий розділ "Заснування телерадіоорганізацій і ліцензування каналів мовлення", статті 13-19. Відповідно до закону, в Україні мають право створювати телерадіоорганізації громадяни України і юридичні особи України. Заборонено діяльність телерадіоорганізацій з більш ніж 30% іноземних інвестицій. На практиці, щоправда, це положення успішно обходиться. Ліцензуванням займається спеціальний конституційний орган - Національна рада з питань телебачення і радіомовлення. У заяві повинні бути наступні дані: відомості про засновника, назва телерадіоорганізації, її реквізити, логотип, місцезнаходження, програмна концепція, мови, на яких будуть вестися передачі, ареал поширення, приблизна аудиторія, періодичність і обсяг мовлення, кількість власних передач, вид мовлення, спосіб поширення програм, місцезнаходження, частота і потужність передавача. Телерадіоорганізація повинна надати документи, що підтверджують її фінансову здатність здійснювати роботу протягом одного року (наприклад, банківські гарантії). Рішення про видачу ліцензії приймається на підставі конкурсного відбору протягом одного місяця. При визначенні переможця Національна рада з питань телебачення і радіомовлення повинна брати до уваги інтереси аудиторії, необхідність захисту загальнонаціональних інтересів, поширення культурних цінностей, необхідність надання в ефірі позицій різних соціальних груп, технічні можливості і творчий потенціал заявника, надання ефіру для соціального мовлення, досвід корис-

тування каналом. Державні телерадіокомпанії при конкурсі користуються пріоритетом. Якщо телерадіоорганізація вже мала ліцензію на конкретний канал мовлення, то вона автоматично пролонгується за винятком двох випадків: коли телерадіоорганізація не подала за 180 днів заявки на продовження ліцензії і коли телерадіоорганізація порушувала умови ліцензії й українського законодавства. Як правило, ліцензії видаються на 7 років для ефірного мовлення і на 10 років для кабельних мереж. Як і при організації газет, необхідно оплатити спеціальний збір і почати мовлення протягом одного року з моменту видачі ліцензії. Припинення діяльності телерадіоорганізації можливо тільки за рішенням суду або засновників.

На практиці процес ліцензування телерадіоорганізацій є дуже суперечливим і хворобливим. Багато рішень Національної ради з питань телебачення і радіомовлення оспорується як несправедливі і політично заангажовані. Національна рада з питань телебачення і радіомовлення вже програла ряд справ у національних судах, а один з позовів (від радіо "Континент") знаходиться на розгляді в Європейському суді з прав людини.

У лютому 2002 р. виник конфлікт навколо діяльності "Громадського радіо". Національна Рада по телебаченню і радіомовленню не дала дозволу на трансляцію програм цієї радіостанції і вона змушена функціонувати тільки в Інтернеті, а згодом припинила своє існування.

в) Заходи для запобігання формування монополій думок - теорія і практика

У принципі, у законодавстві існують положення, спрямовані проти монополізації медіа. Так, у статті 10 "Гарантії від монополізації друкованих засобів масової

інформації" Закону "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" декларується заборона на монополізацію друкованих медіа. Люба людина або юридична особа не може засновувати або контролювати більш 5% ринку друкованих видань. Причому під контролем розуміється "можливість такої особи здійснювати матеріальними або фінансовими засобами вплив на діяльність друкованого засобу масової інформації". Стаття 7 закону України "Про телебачення і радіомовлення" так і називається - "Антимонопольні обмеження". Відповідно до цієї статті жодна телерадіоорганізація, у тому числі її дочірні підприємства, не має право вести мовлення більше чим по 2 каналах телебачення і 3 каналах радіомовлення. Подібним чином обмежуються права заснування подібних структур для фізичних і юридичних осіб. Підприємства зв'язку, що експлуатують мережі мовлення, не можуть ставати засновниками або власниками телерадіокомпаній.

Як бачимо, законодавчі положення таки конкретні і тверді. Але на практиці вони успішно обходяться.

Якщо говорити про медіапредставництво різних політичних сил, то гострою проблемою для українського суспільства залишається залежність українських масмедіа від різних фінансово-політичних угруповань. Причому своє медіапредставництво мають фактично всі українські фінансово-політичні угруповання.

Наприклад, В.Пинчук володіє або повністю впливає на кілька каналів телебачення: ICTV, Новий канал, СТБ, М1, 11 канал (Дніпропетровськ), газету Факты и комментарии, радіостанцію Довіра, інформагентство Українські новини, частково впливає на радіостанцію Мелодія, А.Деркач повністю впливає на ТРК "Ера", радио "Ера", газети "Киевский телеграф", інтернет-газета "Версії".

В.Рабинович володіє ТРК АІТІ, газетами Столичные новости, Столичка, журналом МИГ, Інтернет-виданням Мигньос, повністю впливає на радіо Супер-Нова. В.Медведчук та Г.Суркіс володіє газетами Наша газета+, повністю впливає на Enter, Enter-фильм, Тет, Альтернатива, радіо – Шансон-Киевские ведомости, Радио Z, газету Киевские ведомости, щотижневики Закон и бизнес, 2000, Бизнес, журнали – Натали, Інтернет-медіа Обозреватель. Р.Ахметов володіє ТРК Украина, газетами Сегодня, щотижневиком Салон Дона и Басса. Б.Ложкин: володіє радіо Мелодия, Европа-плюс, «Взрослое радио Шансон», газетами – російські бренди: Аргументы и факты в Украине, Комсомольская правда в Украине, Известия в Украине, Совершенно секретно в Украине, Экспресс-газета в Украине, АИВ-Здоровье, АИФ-Суперзвезды, спортивні: Команда, Футбол, Команда Плюс, телегайди: Теленеделя, Телескоп, Сериал, Телегид, Семь, Теледом, Телевизор, Неделька, журнали історій: Истории из жизни, Успехи и поражения, Моя судьба, колекційні видання: Великие художники, ПК: просто, кроссворды: Микроскоп, ОП!, рекламні видання: Удача, Рекламная неделя, Місто і Передмістя. П.Порошенко контролює 5-й канал українського телебачення, радіо "Нико-ФМ" и газету "Правда Украины" [15].

Це приводить до досить сумних наслідків як у центрі, так і в регіонах. Більш відкритої стає політична ангажованість окремих мас-медіа. Війна компроматів, маніпулювання суспільною думкою, схована реклама розміщуються в ефірі і на сторінках газет замість збалансованої інформацію про життя суспільства. У регіонах через брак реклами фактично всі газети знаходяться під сильним впливом з боку місцевих адміністрацій. Ті ж газети і радіокомпанії, що відстоюють інтереси бізнесових струк-

тур, що знаходяться в опозиції до місцевої влади, постійно відчувають на собі сильний тиск. Останні президентські вибори в Україні показали кілька форм такого тиску. Про це ми будемо говорити пізніше.

Як бачимо, говорити про відсутність монополії думок в українському медіа-просторі не приходиться.

г) Захист інформаторів / неприпустимість конфікації редакційних матеріалів

На жаль, і в цій ситуації законодавство і судова практика в Україні знаходяться не на цивілізованому світовому рівні. Якщо в США або Швейцарії журналіст не тільки може не відкривати джерело інформації, а навіть не має право це робити, якщо інформація надана йому на основі конфіденційності, то в Україні, як, наприклад, у Малаві, журналіст зобов'язаний розкрити джерело інформації з першої вимоги суду або органів слідства. При цьому ігноруються положення пункту 11 частини 2 статті 26 Закону "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", де говориться: "Журналіст має право... на збереження таємниці авторства і джерел інформації, за винятком випадків, коли ці таємниці обнародуються за вимогою суду"; аналогічні положення є в частині 1 статті 37 закону "Про телебачення і радіомовлення": "Телерадіоорганізація зобов'язана... зберігати в таємниці, на основі документального підтвердження, відомості про особу, що передала інформацію або інші матеріали за умови нерозголошення її імені". Позицію судових органів яскраво ілюструють слова члена Верховного Суду України В.Гуменюка: "У випадку публікації або іншого поширення відомостей без визначення автора орган масової інформації за вимогою суду зобов'язаний назвати особу, що надала відомості, про спростування яких пред'явлений

позов". І далі: "Установивши факт поширення інформації, суд повинний з'ясувати у відповідача джерело одержання цієї інформації і докази, що підтверджують її достовірність" [16].

д) Мовна проблема

Перманентно загострюються в Україні переслідування медіа за мовною ознакою. Гострою проблемою продовжує залишатися питання про статус російської мови. Протистояння на мовному ґрунті загострилося після убивства відомого львівського композитора Ігоря Білозіра. Композитор загинув у п'яній бійці, причиною якої стало те, що дві компанії - російськомовною й україномовною - співали одночасно у львівській кав'ярні "Королівське кави". Бійка була на побутовому ґрунті, але тому що інцидент відбувся напередодні довиборів у парламент України, його активно використовували праві націоналісти. Влада Львова заборонила мовлення радіокомпанії "Наше радіо" за те, що це мовлення йшло, в основному, російською мовою, а потім заборонили в громадських місцях виконувати і транслювати пісні російською мовою під приводом того, що такі пісні носять "вульгарний" характер. На захист прав російськомовного населення встали не тільки українські правозахисники, але і депутати російського парламенту. Держдума обвинуватила Україну в тому, що вона несумлінно виконує договір про дружбу. Депутати нижньої палати російського парламенту виступили з заявою "у зв'язку з проведеною на Україні дискримінацією російської мови". У відповідь інформаційне управління Верховної Ради в різкій формі заявило, що "безпідставні обвинувачення і відверті фальсифікації є далеко не кращим способом вирішення питань у делікатній і життєво важливій сфері

забезпечення культурно-мовних потреб української і російської національних меншостей в обох країнах".

Ще одним акордом у мовному протистоянні виявилось рішення Конституційного суду України, що визнав неконституційним Закон України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншостей, 1992 р." (від 24 грудня 1999 р.). За це рішення проголосували 16 суддів, проти - двоє. Приводом послужили порушення в процедурі прийняття закону, а наслідком те, що дія Європейської хартії, що захищає права національних меншостей, на території України припинена.

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення прийняла рішення яке передбачає, що з січня 2006 р. мовлення на загальнонаціональних каналах і радіопрограмах повинне здійснюватися винятково українською мовою.

В Україні зареєстровано 3864 видання українською мовою, 2567 – російською, 9 -угорською, 2- болгарською, 3 - польською, 6 - румунською, 4 - кримсько-татарською, 28 - англійською, 3 - німецькою, 2 - китайською. Ряд видань видаються кількома мовами: українською та іншими мовами – 2479, російською та іншими мовами – 3091, болгарською та іншими мовами – 3, польською та іншими мовами – 2, румунською та іншими мовами – 3, ідиш та іншими мовами – 1, іврит та іншими мовами – 1, кримсько-татарською та іншими мовами – 11, англійською та іншими мовами – 50, німецькою та іншими мовами – 9, французькою та іншими мовами – 3, китайською та іншими мовами – 2, білоруською та іншими мовами – 1, узбецькою та іншими мовами – 2, в'єтнамською та іншими мовами – 1, есперанто та іншими мовами – 1, сербською та іншими мовами – 1, ромською та іншими мовами – 1, караїмською та іншими мовами – 1. Є видання, що ви-

даються паралельно кількома мовами: українською та іншими мовами – 3521, російською та іншими мовами – 3461, угорською та іншими мовами – 9, польською та іншими мовами – 37, ідиш та іншими мовами – 1, іврит та іншими мовами – 4, кримсько-татарською та іншими мовами – 4, грецькою та іншими мовами – 3, англійською та іншими мовами – 959, німецькою та іншими мовами – 107, французькою та іншими мовами – 69, вірменською та іншими мовами – 3, китайською та іншими мовами – 21, іспанською та іншими мовами – 37, італійською та іншими мовами – 13 [17].

є) Етичні норми - теорія і практика

Довіра населення України до мас-медіа серйозно зменшується. За даними опитувань, проведених Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, тільки з листопаду 2001 по жовтень 2002 р. рівень довіри знизився на 10 % до 52,1% (11,6% респондентів довіряють їм цілком і 39,5% "скоріше довіряють"). У серпні 2003 р. були обнародовані результати опитування, проведеного УНІАН у м. Києві (1323 респондента, помилка вибірки - 1,5%). З'ясувалося, що медіа довіряють тільки 25% опитаних, 26% вважають, що медіа не завжди гідні довіри.

В Україні діють два етичних кодекси: Кодекс честі українського журналіста, прийнятий на з'їзді Союзу журналістів України, і Етичний кодекс українського журналіста, добровільно прийнятий і відкритий для підписання.

Перший кодекс фактично не впливає на журналістське співтовариство, тому що його 10 норм носять декларативний характер, а Союз журналістів України є консервативною структурою і не має великого впливу серед

журналістів. Другий залучає більше уваги, тому що при його розробці були враховані західні аналоги, а за його дотриманням стежить спеціальна Комісія з журналістської етики, обрана на щорічному з'їзді підписантів цього кодексу, яка складається з авторитетних українських журналістів. Комісія розглядає спірні з погляду дотримання етики випадки і виносить свої рішення. Якщо медіа, у якому було зафіксоване порушення етичних норм, відмовиться опублікувати рішення Комісії, то воно передається для обнародування в інші мас-медіа України.

е) Нові інформаційні технології - теорія і практика

Що стосується нових медіа, той початок розвитку українського сегмента мережі Інтернет датується кінцем 1990 р., а домен ".ua" був зареєстрований у грудні 1992 р. За даними Державного комітету зв'язку та інформатизації станом на січень 2005 р. в Україні користуються послугами Інтернет 8,4% жителів, проти 8% у 2003 році. За іншими оцінками, ринок Інтернет за 2004 рік становив 48,7 мільйона доларів. Сьогодні в Україні працюють 280 інтернет-провайдерів, які забезпечують доступ в Інтернет [18]. Інші дані свідчать, що в Україні інтернетом регулярно користуються 18% українців [19].

На сьогоднішній день в Україні виріс сектор Інтернет-видань. Багато друкованих медіа розміщують електронні копії своїх газет у мережі Інтернет. Діють також електронні видання, що не мають друкованих аналогів, наприклад, ProUa, UaToday, PartOrg, "Експерт-центр", "Українська правда", Korrespondent.net та ін.

Великий плюс для інтернет-видань це те, що в Інтернеті відсутня цензура. Це, безперечно, залучає аудиторію. Каталізатором розвитку політичного сегмента українських web-видань стало зникнення Г.Гонгадзе, що

був головним редактором інтернет-видання "Українська правда". Закономірно, що кількість відвідувань цього сайту протягом декількох місяців досягло 1 млн.

Визначені проблеми виникають в інтернет-виданнях. У силу своєї специфіки вони найменш контролюються державою або фінансово-політичними угрупованнями. Хоча спроби встановлення контролю трапляються. 31 жовтня 2001 р. відбулося розширене засідання Ради з національної безпеки і оборони України "Про заходи щодо удосконалення державної інформаційної політики і забезпечення інформаційної безпеки України". Там було констатовано, що "функціонування суб'єктів Інтернет, насамперед інтернет-змі в Україні, відбувається поза правовим полем", що за останні роки прискорився розвиток інформаційно-телекомунікаційної галузі, зокрема, українського сегмента Інтернет, що не відповідає сучасним вимогам розвитку національних інформаційних ресурсів, спостерігається майже повна відсутність сучасних сховищ інформаційних ресурсів ("електронних бібліотек"), що Інтернет майже не використовується для зв'язку державних органів влади з громадськістю й інформування медіа, що журналісти залишаються незахищеними від тиску власників мас-медіа, а це приводить до шкоди не тільки власне їм, а і праву громадян на одержання достовірної й об'єктивної інформації. З усім цим можна було б погодитися якби не зроблений висновок, зокрема поставлене питання про "відсутність системи ліцензування провайдерів і інтернет-змі". Не викликає сумніву, що це була чергова спроба держави поставити під контроль останній безцензурний медіа-простір. Ця спроба влади не увінчалася успіхом, як і відповідні спроби втручання нової влади, про які буде говоритися пізніше.

На сьогоднішній день спеціальних правових норм, що регулюють діяльність інтернет-медіа в Україні немає.

ж) Загрози свободі слова в Україні

Модель функціонування українських мас-медіа важко назвати оптимальною. Перешкодою незалежного функціонування та якісної роботи стають численні загрози. Спробуємо виділити основні з них.

ж.1. Економічні загрози свободі слова

Основною загрозою свободі слова залишається, на наш погляд, складне економічне становище органів мас-медіа. Слабкість ринку реклами (в 2004 він був на рівні 571 мільйонів доларів США, в тому числі в медіа було вкладено реклами на 347 мільйонів. Для порівняння в Прибалтиці рекламний ринок склав 27.78 рекламного Euro на душу населення, а в Україні – тільки 5.55 [20]. Звичайно, це на кілька порядків краще, ніж раніше. В 2001 р. за оцінками Центра Разумкова рекламний ринок складав тільки 35 млн. \$ на рік, що не дозволяло покрити основні потреби [21]), неможливість через зубожилість більшості населення виставляти реальні розцінки на інформаційну продукцію призводять до залежності медіа від дотацій з боку спонсорів та держави. Для власників медіа вони служать насамперед не засобом одержання прибутку, а інструментом політичного впливу. Таким чином, вкладаючи гроші в медіа-бізнес більшість інвесторів розглядають цю діяльність як підсобну стосовно основного бізнесу. Саме тому нікого вже не дивує продаж популярних видань за демпінговими цінами, які ніколи не зможуть привести до самоолатності. Крім того, неприбутковість медіа, як це не парадоксально, вигідна їхнім власникам. Журналістами легше керувати, коли вони знають, що зар-

плата прямо залежить не від аудиторії і реклами, як в усьому світі, а від внеску власника органа медіа. У кінцевому рахунку, саме кризовий стан абсолютної більшості видань призводить до поширення такого явища, як прихована реклама. В цих умовах безліч критичних матеріалів, розміщених у медіа, є не показником свободи слова, а виконанням замовлень засновників або спонсорів по знищенню бізнесових або політичних конкурентів. Багато органів мас-медіа є не засобом інформування аудиторії, а інструментом формування відповідної громадської думки та впливу на владу з боку фінансово-політичних угруповань. Таким чином, інтереси суспільства відходять на другий план.

З іншого боку треба відмітити, що рекламний ринок не розподіляється рівномірно. Із зрозумілих причин лівову його частку поглинають великі національні телевізійні канали. В 2004 р. за даними Всеукраїнської рекламної асоціації з 347 млн. медійної реклами 165 млн. забрало телебачення [22]. При цьому канали вдаються до чисельних порушень рекламного законодавства та прав споживачів. Це і перебільшення обсягів рекламного часу, і реклама алкогольних виробів у пройм-тайм, і підвищення звуку під час рекламних пауз. В Україні на ці порушення владні структури дивляться скрізь пальці, хоча, наприклад, в Росії влада різко реагує на подібні порушення, захищаючи інтереси суспільства. Так, ВІТ «Перший канал» штрафувался за часте переривання передач рекламою [23], а за зловживання реклами алкогольних напоїв штрафувалися не тільки канали, але й іноземні агентства, що діють на території Росії [24].

Держава активна маніпулює таким могутнім в українських умовах засобом тиску на медіа, як державна підтримка. З часу прийняття Закону "Про державну підтримку за-

собів масової інформації і соціального захисту журналістів" в нього постійно вносяться зміни, у тому числі такі, котрі обмежують сферу застосування цього закону. Так, зміни до вже зазначеного правового акта від 13 вересня 2001 р. погіршили умови оплати праці керівників газет, знизили пенсію працівників комунальних мас-медіа, з'явилася плутанина при нарахуванні пенсії для журналістів державних видань (у новому формулюванні працівники тільки одного засобу масової комунікації, із заснованих кожним органом державної влади мають пенсію, що дорівнює пенсії держслужбовця. В Україні, в умовах коли органи державної влади часто засновують по кілька газет, це веде до дискримінації частини журналістів. Хоча дискримінаційні положення були закладені в цей законодавчий акт з самого початку. Поділ журналістів за розміром пенсії не є нормальним. Дійсно, більшість країн підтримують пресу, але підтримують шляхом грантової допомоги, пільг при дистрибуції, податкових пільг, що діють для всіх, або визначених груп видань без урахування їх політичних симпатій [25].

Таким чином, найдужчим залишається економічний тиск на органи мас-медіа. У регіонах місцеві органи влади, як правило, є засновниками преси й активно втручаються в її діяльність. Якщо ж газета відмовляється йти на поводу в представників цих відомств, то вони або пробують замінити редактора, а якщо це не вдається, то можуть просто вийти зі складу засновників. Для України з її складною економічною ситуацією, коли газетам складно існувати на основі самооплатності, це часто означає її фактичну загибель. Хоча, з іншого боку, в Україні існує така кількість видань та телерадіоорганізацій, яку не в силах витримати рекламний ринок. Вихід тут один: держава має відмовитися від власних медіа (державні та

комунальні медіа мають бути приватизовані, а телебачення усупільнене). Допомога має надаватися медіа на зрозумілих та рівних для всіх гравців ринку умовах. Тільки в цьому випадку можлива побудова цивілізованого ринку медіа в Україні.

Таким чином, самим тугим зашморгом на шиї медіа, є не судові або адміністративні санкції, і навіть не погрози фізичної розправи або знищення журналістів, а економічні умови, що унеможливають існування незалежних медіа. В усьому цивілізованому світі медіа мають два основних джерела фінансування. Це реклама і пряий продаж інформаційного продукту (підписка або покупка газет і журналів, підписка, абонемент або спеціальний податок на користь телерадіоканалів). В Україні прибутку від продажів і від реклами, не покривають витрат на виробництво інформаційного продукту. Що стосується продажів, то є дві основні причини, через які ціна продажу медіапродукту далека від реальної. По-перше, це внаслідок бідності основної частини населення України, по-друге, абсолютна більшість власників українських медіа ведуть свою діяльність не з метою одержання прибутку, а для впливу на формування суспільної думки. Вони продають свій продукт за демпінговими цінами. У період передвиборних кампаній газети нерідко коштують для споживача дешевше паперу, на якому вони друкуються, часто їхнє поширення взагалі відбувається безкоштовно. У цих умовах небагатий сегмент аудиторії задовольняється найбільш дешевим продуктом, що унеможливає існування незалежної масової преси.

ж.2. Фізичні загрози

Проблема фізичних загроз ускладнюється тим, що замовники злочинів проти журналістів, як правило, не

встановлюються і залишаються на волі. Безкарність породжує нові злочини. За підрахунками "Репортерів без кордонів", з 1998 р. при нез'ясованих обставинах в Україні загинули 10 журналістів, а 41 представник мас-медіа одержав серйозні травми внаслідок нападів. Особливо відзначено, що убиті журналісти в більшості випадків працювали над статтями, що містять обвинувачення на адресу правоохоронних, впливових політичних і економічних структур загальнонаціонального або місцевого рівнів, "хоча пряий зв'язок між цими убивствами і журналістською роботою не міг бути остаточно встановлений".

Особливий розголос отримали вбивства журналістів Г.Гонгадзе та І.Александрова, які залишаються досі остаточно не розкритими. Без сумніву це посилює потенційні загрози нападів на журналістів.

ж.3. Судове переслідування мас-медіа

Позови про захист честі і гідності продовжують залишатися однією з форм тиску на газети і телерадіокомпанії. Вони вже не мають такого поширення, як у попередні роки, тим більше, що Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 25 травня 2001 р. вніс важливі корективи в постанову від 31 березня 1995 р. "Про судову практику в справах про відшкодування морального (немайнового) збитку". Ці уточнення зокрема стосуються поняття "злий намір" у діяльності журналіста й цілому встановлюють більш цивілізовані норми у відношенні захисту честі і гідності. Ще більш прогресивним було прийняття у квітні 2003 р. закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення і безперешкодної реалізації права людини на свободу слова", про який ми вже писали.

Хоча суди ще далеко не завжди застосовують ці норми на практиці. Наприклад, суд задовольнив позов народного депутата України Г.Крючкова проти газети "Дзеркало тижня" і журналіста С.Рахманіна, що в одній з публікацій назвав його "сірим кардиналом". Цікаво, якими критеріями користувався суддя, змушуючи редакцію спростувати не факт, а оціночну думку журналіста.

Цікавий шлях солідарності знайшли газети Чернівецької області. Там, місцевий суд наприкінці квітня 2003 р. засудив газету "Час" до виплати компенсації морального збитку колишньому начальникові управління по боротьбі з корупцією й організованою злочинністю Чернівецької облдержадміністрації А.Семененко 50 тис. гривень за публікацію фейлетону "Як милися в лазні Володимир Миколайович з Олександром Миколайовичем". На знак солідарності з газетою, для якої таке рішення означало закриття, чотири найбільш тиражні газети області - "Молодий буковинець", "Доба", "Чернівці" та "Буковинське віче" - одночасно передрукували цей фейлетон.

ж.4. Адміністративне переслідування мас-медіа

Найчастіше застосовуються такі адміністративні заходи як перевірки податкової адміністрації і великі штрафи в результаті цих перевірок, перевірки пожежної охорони, відключення передавачів або погроза такого відключення з боку Укрчастотнагляду. В результаті подібних мір припинялися діяльність одних і цілком мінявся керівний склад інших засобів масової інформації (наприклад, у жовтні 1999 р. відбулася зміна керівництва каналу СТБ). Найбільш діючим засобом "приборкування непокірливих" були перевірки податкових органів. Так, за даними Державної податкової адміністрації за 1999-2000 р. була

перевірена діяльність 843 підприємств мас-медіа та у 706 випадках були знайдені якісь порушення.

з) Дотримання авторських та суміжних прав

Багато невіршених проблем існує перед Україною в області авторського права. Особливо гострою проблемою є виготовлення і продаж лазерних дисків з піратським програмним забезпеченням. 20 грудня 2001 р. після невдалого голосування в парламенті України з питання прийняття закону "Про державне регулювання виробництва, експорту й імпорту дисків для лазерних систем зчитування" США ввели торговельні санкції проти України. Заборонні митні тарифи відповідно до цього рішення встановлювалися на імпорт металів, взуття й інших товарів з України. Санкції повинні були компенсувати збитки, що, за оцінками американського уряду, щорічно несе ця країна через незаконне копіювання і розмноження оптичної медіа-продукції.

У черговий раз увагу громадськості було звернено на проблему авторського права після прийняття парламентом України нової редакції закону "Про авторські і суміжні права". Тепер відповідно до закону перед публікацією інтерв'ю журналіст повинний дістати письмову згоду інтерв'юваного. Журналіст і особа, що дала інтерв'ю, є співвласниками авторського права на нього і гонорар від публікації інтерв'ю повинен поділятися між ними. Причому угода про співробітництво обов'язково повинна укладатися письмово. Здається, це чергова спроба українських парламентаріїв поставити журналістів у свідомо невідгідні умови гри, коли їм (журналістам) прийдеться виконувати максимум дій для узгодження будь-якого отриманого матеріалу.

і) Пропаганда насильства і порнографії

Визначені зусилля робляться владними органами по припиненню хвилі насильства і порнографії в українському медіа-просторі, в основному, на телеекранах. 5 жовтня 2000 р. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення прийняла рішення "Про захист прав неповнолітніх телеглядачів". Відповідно до цього документа, телерадіоорганізації України повинні були припинити практику показу й анонсування фільмів, на які Міністерством культури накладені обмеження глядацької аудиторії, а також передач, де домінують теми насильства й еротики, раніш, ніж у 22-00. Крім того, при анонсуванні необхідно було попереджати про характер таких передач, подавати віковий ценз аудиторії, відповідно до свідчення про право поширення і демонстрації фільмів. Наприкінці вересня 2001 р. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення затвердила заходи щодо зменшенню кількості фільмів з елементами насильства, пониження людської гідності, кровопролиття й убивств. Відповідно до рішення Національної Ради від 13 листопаду 2002 р. "Про зміни і доповнення до рішення Національної Ради "Про захист прав неповнолітніх телеглядачів" від 5.10.2000" телерадіоорганізації повинні були кожен фільм супроводжувати індексами "14" - з 18 до 6 годин ранку (фільм, перегляд якого дозволяється дітям до 14 років тільки в присутності батьків); "16" - з 21 до 6 годин ранку (фільм, перегляд якого заборонений особам до 16 років); "18" - з 23 до 6 годин ранку (фільм, перегляд якого заборонений особам до 18 років); "X21" - з 00 до 6 годин ранку (фільм, перегляд якого заборонений особам до 18 років). Уже 14 травня 2003 р. було прийнято чергове рішення "Про упровадження візуальних позначень класифікації відеопродукції в залежності від

аудиторії, на яку вона розрахована". Відповідно до нього, телерадіокомпанії повинні були з 15 вересня 2003 р. обов'язково випереджати показ фільмів візуальними символами. Однак, всі ці рішення в повному обсязі не були виконані. Також не приніс істотних змін Указ президента "Про невідкладні додаткові заходи по зміцненню моральності в суспільстві і утвердженню здорового способу життя", підписаний у березні 2002 р. Відповідно до цього указу була створена Національна експертна комісія України з питань захисту моральності і твердження здорового способу життя в інформаційному просторі України. Причому були організовані представництва цієї комісії у всіх областях України. Але ні передбачені зусилля по класифікації фільмів, ні заходу для забезпечення їхнього індексування успіхом не увінчалися. Усі ці заходи залишилися на папері. А тим часом, проблема дійсно існує. За результатами дослідження, проведеного Соціологічним центром Укртелерадіоінститута біля половини (44,1% з 3537 оброблених анонсів) художніх фільмів виходять з порушенням діючого законодавства. Особливо багато порушень було зареєстровано на СТБ, ICTV, "1+1", "Новому каналі", КТМ, "Інтері" и IVK.

Також невдало закінчилася спроба українських парламентаріїв заборонити рекламу тютюну й алкоголю. Відповідний закон "Про внесення змін у закон України "Про рекламу" був прийнятий 15 листопаду 2001 р., але після могутньої лобістської кампанії його супротивників ветований президентом України.

и) Охорона державної таємниці

У липні 2003 р. був прийнятий закон, відповідно до якого розширені повноваження Служби безпеки України по охороні державної таємниці. Цей закон обмежив до-

ступ журналістів до деяких видів інформації. Медіа заборонено користуватися інформацією, що відноситься до конфіденційного і є власністю держави. СБУ тепер має право затримувати журналістів для складання протоколів на них за використання конфіденційної інформації.

3. Роль українських медіа в президентських виборах 2004 р.

а) Ситуація в медіа напередодні виборів

Ангажованість медіа особливо зростає в передвиборний період.

Широко використовувався так називаний соціологічний PR. Результати опитувань суспільної думки, проведені різними організаціями по замовленнях різних політичних сил істотно відрізнялися друг від друга. Як говориться, хто платив, той і замовляв музику. При цьому невірні політичні рейтинги, покликані дезорієнтувати електорат, з'являлися в ефірі і на сторінках дружніх тій або іншій політичній силі медіа.

Восени 2002 р. відбулися події, що істотно знизили поле плюралізму в інформаційному просторі України. З вересня 2002 р. на журналістів початку роботи безпрецедентний тиск Адміністрація президента України. Вона чітко визначала, що і як говорити по будь-якому приводі. Широку популярність придбало існування "темників" (прямих указівок, які події і як висвітлювати й оцінювати).

1 жовтня 2002 р. із заявою виступили журналісти Українського незалежного інформаційного агентства новин (УНІАН). Вони відзначили, що "агентство УНІАН потрапило під скажений тиск на формування незалежної інформаційної політики", що "у журналістські справи агент-

ства втручаються люди, що представляють політичні інтереси влади і, зокрема, Адміністрації Президента України".

Подібні випадки відбувалися і пізніше. З заявами про цензуру виступали журналісти телеканалів "Тоніс" і "Київ", газети "Сьогодні".

У січні 2004 р. напередодні президентських виборів почалася нова хвиля утисків незалежних видань. Зникла з FM-ефіру радіо "свобода". Керівництво радіо "Довіра", на частоті якого п'ять років виходила "Воля" відмовила їй в ефірі. Майже аналогічні труднощі спіткали "Громадське радіо". У тієї самий година воно не змогло вийти на хвилях "Радіо Рокс", бо передавач станції був відключений керівництвом заводів "Арсенал" (він знаходився на території заводів). Передачі вдалося відновити тільки через два місяці. Господарський суд почав розглядати питання про позбавлення єдиного мереженого каналу, який контролюється опозицією, "5 канал", ліцензії на мовлення, був заарештований передавач і припинила вихід в ефір (5 березня 2004 р.) радіо "континент" (воно, зокрема, передавало програми "голосу Америки", "дойче велле", "бі-бі-сі"). У березні 2003 р. відключили від ефіру закарпатську телекомпанію "М-Студіо" та радіостанцію "Закарпаття-фм". Йде своєрідна зачищення інформаційного поля з Тімом, щоб перед виборами не звучали альтернативні владної крапки зору. Міжнародні організації досить чітко та швидко відреагували на нові виклики української влади. Були різкі заяви Державного департаменту США, Заради Євросоюзу, Міжнародної Федерації журналістів, Комітету захисту журналістів, а організація "репортери без кордонів" помістило українського президента до списку "хищників", які "отдають накази про порушення волі СМІ і змушують інших виконувати їхній".

б) Контент українських медіа під час виборів

Наукові колективи Академії української преси та Інституту соціології Національної академії наук України проводили моніторинг телевізійних новин на провідних телеканалах, виборчої кампанії у пресі; політичної реклами на телебаченні. Він здійснюється за фінансової підтримки Міжнародного Фонду "Відродження", місії ОБСЄ в Україні, посольства США в Україні. Науковий керівник доктор соціологічних наук Н.В. Костенко.

Контент-аналіз (аналіз змісту) повідомлень в електронних та друкованих засобах масової інформації дозволяє зробити основний висновок:

Засоби масової інформації не обмежувалися лише інформаційною функцією та не займали нейтральної, посередницької, позиції між претендентами на вищу державну посаду, з одного боку, та громадянами (виборцями) – з іншого. Навпаки, вони активно здійснювали селекцію кандидатів на посаду президента, обмежуючи одних, чи просуваючи інших претендентів, а також не надаючи громадянам збалансованої інформації для формування ними власної позиції

Підставами для такого висновку виступають наступні, емпірично обґрунтовані констатації:

- Навіть у розпал передвиборчої кампанії новини подавалися з однієї політичної перспективи, тобто у висвітленні перебігу виборчої кампанії превалювала одна, офіційна точка зору. Після першого туру виборів як і в попередні місяці в новинах домінувала одна точка зору на події (86% у листопаді). Частка політичних новин в Україні, які подавалися з однієї політичної перспективи, варіюється в середньому за період кампанії від 92-94% на каналах УТ-1, ТРК Україна до 78% на СТБ. Найсбалансованіший погляд

на політичні події намагався подавати 5-й канал (62% односторонніх політичних новин в середньому за період кампанії, 66% - у листопаді). Контекст обговорення подій чотири місяці передвиборчої кампанії залишався переважно позитивним та нейтральним (63% у листопаді).

- Порушувався також журналістський стандарт обов'язкового посилання на джерело інформації в новинах. К виборам повідомлень без посилання на джерело інформації стало вдвічі менше (18% у липні і 9% у листопаді), проте в кожній 10-11 новині таке посилання відсутнє. 2/3 усіх новин про Україну прямо чи опосередковано стосуються президентських виборів.
- У листопаді політичні персони згадувалися в новинах частіше за політичні інституції, і це сталося вперше за рік спостережень. Як і у жовтні увага до учасників другого туру президентських виборів майже рівна: В. Янукович згадується у 41% повідомлень про Україну, В. Ющенко – у 38%. Водночас інші політичні персони висловлювалися на підтримку В.Януковича у 52% повідомлень, а на підтримку В.Ющенко у 38%. Кожна четверта оцінка В.Ющенко – негативна чи іронічна. У В.Януковича така оцінка тільки кожна восьма. Тобто за рівнем негативно-іронічного представлення В.Ющенко вдвічі випереджував В.Януковича.
- Дисбаланс в представленні основних кандидатів посилювався розподілом синхрону на телебаченні та цитуванням у пресі, тобто за доступом до можливості безпосередньо висловити свої погляди у прямій мові. Тут безперечна перевага надається В.Януковичу. Так, якщо у перший тиждень жовтня синхрон В. Яну-

ковича в новинних програмах втричі більший за синхрон В. Ющенко (1514 сек vs. 445 сек), то в перший тиждень листопада – у чотири рази більший (1884 сек vs. 447 сек). На каналі Інтер синхрон В.Ющенко менше у шість разів синхрону В.Януковича, а на ТРК Україна – у 19 разів.

- Анти-реклама на телебаченні спрямована також на фаворитів президентської кампанії, хоча частка анти-реклами В.Ющенко удвічі більша за анти-рекламу В.Януковича (20% проти 10% усіх рекламних повідомлень).

Перед переголосуванням другого туру президентських виборів медійна картина змінилася: журналістський корпус намагається дотримуватися професійних норм новинного мовлення, зокрема, вперше за рік на загальнонаціональних каналах була широко представлена опозиція. Новини стали більш збалансованими: 1) увага до ключових політичних суб'єктів та фігур вирівнюється; 2) позитивні & нейтральні оцінки опозиції та її лідера легалізуються; 3) "бонус уряду" в увазі новин фактично відсутній.

Частка новин, в яких представлена одна точка зору, залишилася в цілому на рівні попередніх місяців – 10%. Проте у представленні ряду важливих подій частка повідомлень з двома точками зору складала значний відсоток (щодо голосування за "пакет" законопроектів у ВР – 54%, хвороби В.Ющенко – 43%, акцій прихильників В. Януковича – 25%, зміни Генпрокурора – 24%). Хоча політична ситуація залишається напруженою контекст обговорення подій в новинах був переважно нейтральним (62%), що є найвищим показником за весь період спостережень. Конфліктний та негативний контекст найменше присутній в новинах УТ-1 та ТРК Київ – 20%, а найбільше – на ТРК Україна (43%). Коментують події в новинах

переважно журналісти та політики (89% та 41% повідомлень), експерти присутні в 4% повідомлень (7% на СТБ).

Прагнення до збалансованості новин реалізується каналами також за рахунок перерозподілу уваги до головних учасників президентських виборів. У порівнянні з листопадом увага до них дещо знизилася (з 38% до 33% у В. Ющенко, з 41% до 29% у В. Януковича) і дещо змінилася на користь лідера від опозиції. Це ж стосується й оцінок кандидатів. В. Ющенко стали частіше представляти в позитивній чи нейтральній тональності чим В. Януковича (31% повідомлень проти 26%, у листопаді 37% проти 41%), і трохи рідше в іронічній чи негативній тональності (7% проти 8%, у листопаді 13% проти 6%). Взагалі частка негативних оцінок В.Ющенко зменшилася вдвічі: з 13% до 6%, тоді як у В. Януковича дещо підвищилася (з 6% до 8%).

Водночас як і у листопаді серед усіх політиків, які згадувалися у новинах, більше половини - це прихильники В.Януковича (53%, у листопаді 52%), а третина – прихильники В.Ющенко (37%, у листопаді 38%).

Визначеною перевагою В. Януковича на початку грудня залишався більш широкий доступ до новинного ефіру в порівнянні зі своїм опонентом. Показники його синхрона збільшилися в 2 рази в порівнянні з попереднім місяцем (з 1884 сек до 3880 сек). У грудні істотно зріс і обсяг синхрона В. Ющенко (у 3 рази: з 447 сек до 1420 сек). Проте диспропорція в доступі до ефірного часу в новинах між В.Януковичем та В.Ющенко збереглася. Синхрон В. Януковича містився в 6,2% усіх повідомлень про Україну і займав 4,3% часу усього новинного потоку, синхрон В. Ющенко - відповідно 3,8% усіх повідомлень і 1,6% усього часу новин. На каналі ТРК Україна синхрон В.Ющенко був відсутній узагалі, у той час як синхрон В.

Януковича займав 16% тижневого часу новин. Тільки на каналі Тоніс В. Ющенко мав дещо більше ефірного часу в порівнянні з В. Януковичем (2,0% проти 0,6% тижневого часу новин).

У цілому, протягом усієї передвиборної кампанії (за винятком грудня) медіа мейнстріма залишалися слухняним знаряддям агітації і пропаганди за представника влади. Деякі журналісти в знак протесту проти цензури звільнялися, але їх було мало. Тільки один канал - П'ятий - давав збалансоване представлення ситуації в країні. У грудні мас-медіа поміняли свою політику, але це трапилося не через "прозоріння" журналістів, а через те, що народ давив не тільки на владу, а і на представників журналістики. Саме коли стало ясно, що народ не прийме результатів сфальсифікованих виборів, власники мас-медіа буквально за кілька днів поміняли свою позицію. Але немає ніяких гарантій того, що медіа не повернуться до старих стратегій.

в) Ситуація після виборів

Після президентських виборів 2004 р. для українських медіа настав новий етап розвитку. У цілому, тенденції позитивні. Зникли темники, менше стало відвертого тиску на редакції. Але є і негативні показники. До них можна віднести звільнення з роботи редакторів газет і телерадіокомпаній (зокрема, у Черкаській області були звільнені редактори газет "Понад Тікичем" і "Шполянські вісті"), що під час виборів підтримували кандидата, який програв, нерішучість нової влади в питанні створення суспільного віщання, спроби підвищити роль державної преси. Позитивним також є те, що кроки влади, що обмежують свободу журналістів, зустрічають різку реакцію професійного співтовариства. Так, у травні 2005 р. львівська газета

"Ратуша" відмовилася друкувати матеріали, що були надані міськими чиновниками, і привселюдно виступила проти порочної практики. Інші газети і НУО підтримали "Ратушу". Успішно для журналістів закінчилася протидія наказові Міністра транспорту і зв'язку Е.Червоненко "Про затвердження порядку проведення державної реєстрації електронних інформаційних ресурсів" від 27.04.2005 за № 153 (18.05.2005 він був зареєстрований Міністерством юстиції). Згідно з цим наказом власники всіх сайтів (незалежно від форми власності) повинні пройти платну реєстрацію. Причому встановлювалося, що буде діяти спеціальна комісія для цієї реєстрації, і виставлені вимоги до змісту, при порушенні яких у реєстрації буде відмовлено або вона буде скасована. Інтернет-співтовариство, і, насамперед, журналісти, різко виступили проти цього наказу. Вони нагадали, що спроби часів Кучми ввести подібні міри, закінчилися провалом. Тоді власники Інтернет-медіа пригрозили, що переведуть свої ресурси на закордонні сайти, і влада відступила. Нинішній наказ був явним продовженням старих спроб поставити Інтернет-медіа під державний контроль. Журналісти звернули увагу влади на багато відвертого глумства у наказі. Але головне на те, що він обмежує волю слова. І влада пішла відступила. Спочатку чиновники відійшли від вимоги обов'язкової реєстрації, а потім дія наказу була припинена зовсім.

У липні 2005 р. був засуджений до 3 років позбавлення волі умовно рівненський журналіст В.Герус. Його засудили за публікацію матеріалу "Політичні цілі Ющенко" у газеті "Сім днів". Суд вирішив, що ця стаття перешкоджала громадянам у реалізації їх права обирати та бути обраними. Насправді, мова йде про політичну помсту. Ряд

процесів і кримінальних справ свідчить про намагання нової влади дати урок своїм супротивникам.

У червні 2005 р. бурхливі протести журналістів Харківщини викликали нові правила акредитації в обласну адміністрацію. Згідно з цими правилами регламентується хід відеозйомки, порядок прес-конференцій і ... навіть форма одягу журналістів.

25 липня 2005 р. протистояння нової влади і журналістів вступила до нової фази. Під час прес-конференції президент України Віктор Ющенко прокоментував скандал навколо машини BMW М6 та інших предметів розкоші, якими користується його син Андрій. При цьому він грубо поведився щодо журналіста С.Лещенка, що викликало обурення журналістського середовища. В цілому, погані стосунки журналістів та можновладців є нормальним явищем в усьому світі. Ще Фрідріх Великий мав проблеми з представниками преси (чи вони з ним). З одного боку, монарх визнавав, що газети не можна придушувати, з іншого, позбавляв їх ліцензій за критику. Він дуже різко виступав проти представників преси. І не тільки він. Колишній канцлер ФРН Г.Шмідт називав журналістів "вуличними розбійниками" (до речі, зараз він входить в редколегію однієї з найбільших якісних газет Німеччини «Цайт», а інший экс-канцлер Г.Коль порівнював деякі газети із системою каналізації у Гамбурзі. Отто фон Бісмарк якось зазначив: "Редактор газети — це людина, що помилилася у виборі своєї професії". В даному ж випадку журналістів обурив той факт, що президент відмовився надати пояснення щодо члена своєї родини, хоча раніше обіцяв діяти в режимі відкритості, а також виступив із звинуваченнями у кілерстві проти журналіста, який багато зробив для того, щоб поламати систему цензури при режимі Кучми.

Література

- [1] Конституція України // Українське законодавство: засоби масової інформації. — К., 2002. — С. 14-53.
- [2] Конвенція про захист прав і основних свобод людини // Українське законодавство: засоби масової інформації. — К., 2002. — С. 7-13.
- [3] <http://www.telekritika.kiev.ua/comments/?id=4770>
- [4] <http://www.telekritika.kiev.ua/comments/?id=4963>
- [5] Закон України "Про інформацію" // Українське законодавство: засоби масової інформації. — К., 2002. — С. 55-72.
- [6] Закон України "Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні" // Українське законодавство: засоби масової інформації. — К., 2002. — С. 79-94.
- [7] Закон України "Про телебачення і радіомовлення" // Українське законодавство: засоби масової інформації. — К., 2002. — С. 95-122.
- [8] Закон України "Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення" // Українське законодавство: засоби масової інформації. — К., 2002. — С. 271-287.
- [9] Закон України "Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України" // Українське законодавство: засоби масової інформації. — К., 2002. — С. 288-291.
- [10] Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України "Про інформацію" та статті 12 Закону України "Про прокуратуру" (справа К.Г.Устименка) // Українське законодавство: засоби масової інформації. — К., 2002. — С. 73-78.
- [11] Інтеграція і різноманітність: Нові тенденції політики України у сфері засобів масової інформації та нових

комунікаційних послуг: Інформаційна доповідь. – Київ, 2005; <http://www.liga.kiev.ua/?id=9019>

[12] Звіт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2000 рік. м. Київ, 23. лютого 2001 р.

[13] Інтеграція і різноманітність: Нові тенденції політики України у сфері засобів масової інформації та нових комунікаційних послуг: Інформаційна доповідь. – Київ, 2005.

[14] Інтеграція і різноманітність: Нові тенденції політики України у сфері засобів масової інформації та нових комунікаційних послуг: Інформаційна доповідь. – Київ, 2005.

[15] Корреспондент. — 2003. — № 16 (55). — С. 36-37; Телекритика. — 2004. — № 2. — С. 17;

<http://imi.org.ua/?id=read&n=2892&y=2004>;

<http://www.dni.ru/news/polit/2005/8/22/68677.html>

[16] Судова практика у справах за позовами до ЗМІ: Матеріали науково-практичної конференції, 13-14 травня 1999 р. — 2 т. — К., 1999.

[17] <http://www.comin.gov.ua/?t=d2&id=7>

[18] Інтеграція і різноманітність: Нові тенденції політики України у сфері засобів масової інформації та нових комунікаційних послуг: Інформаційна доповідь. – Київ, 2005.

[19]

<http://www.pravda.com.ua/news/2005/10/12/34406.htm>

[20]

<http://www.telekritika.kiev.ua/print.php?u=http://www.telekritika.kiev.ua/news/?id=20673>

[21] Князев А. Кому принадлежит Розсип // Комерсант-Власть. — 2001. — 18 дек.

[22]

<http://www.telekritika.kiev.ua/print.php?u=http://www.telekritika.kiev.ua/news/?id=20673>

[23] Российский медиа бюллетень. - № 1 (25) Январь 2003 г.

[24] Российский медиа бюллетень. - № 2 (26) Февраль 2003 г.

[25] Іванов В.Ф. Державна підтримка преси в Україні та за кордоном // Актуальні питання масової комунікації. — Вип. 2. — 2001. - С. 5-9 (0,6 д.а.)

Використана література

Все про медіа регіонів України. — К., 2000.

Законодательство Украины о средствах массовой информации. — Харьков, 1998.

Іванов В.Ф. Законодавство про засоби масової інформації: український та зарубіжний досвід. — К.: Видавничий центр "Київський університет", 1999.

Іванов В.Ф. Медіа та політреклама у дзеркалі закону: Монографія. — К.: ЦВП, 2001.

Преса і влада. — К., 2001.

СМІ в СНГ: Бюллетень Європейського інститута средств массовой информации. — 2000-2002.

Україна: Інформація і свобода слова. — К., 1997.

Українське законодавство: Засоби масової інформації. — К., 2000.

Український часопис прав людини. — К., 1994-1999.

<http://cn.com.ua/>
<http://imi.org.ua>
<http://maidan.org.ua/>
<http://today.viaduk.net/Segodnya.nsf>
<http://www.bc.kiev.ua/>
<http://www.coe.kiev.ua/>
<http://www.facts.kiev.ua>
<http://www.imi.org.ua/>
<http://www.ipc.kiev.ua/>
<http://www.khpg.org/>
<http://www.korrespondent.net/>
<http://www.liga.kiev.ua/>
<http://www.pravda.com.ua/>
<http://www.profspilka.org.ua/>
<http://www.rada.kiev.ua/>
<http://www.radio.org.ua/>
<http://www.telekritika.kiev.ua/>
<http://www.usis.kiev.ua/>